

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКА КНИГА ВИХІД: ЧЕТІЙ ТЕКСТ ТА ГРЕЦЬКИЙ ОРИГІНАЛ

Біблія була передана слов'янам із Візантії і перекладена з грецької Септуагінти. Ще за давніх часів сформувалася легенда, нібито святий Мефодій після смерті брата Кирила “посажь два попы скорописца” (посадив двох попів скорописців) й упродовж шести місяців “преложи” усі біблійні книги, “развѣ Макавѣи”¹ (що мало відбутися між 869–884 рр.). Насправді ж переклад комплекту біблійних книг – довготривалий процес, що розтягнувся на кілька століть, від IX по XII ст.² До нього доклали зусиль багато слов'янських книжників і на цьому шляху траплялися навіть втрати³. Власне так само склалася і грецька Септуагінта. Встановлено, що різні її частини переклали з давньоєврейської у різний час декілька груп перекладачів, а початкову частину, П'ятикнижжя, за одним із найраніших джерел II ст. до н. е., нібито, – 72 книжники при дворі Птолемея Філадельфа в доволі стислі терміни⁴.

Досить багато питань слов'янської біблеїстики досі не з'ясовано. Серед невіршених проблем – співвідношення з грецьким текстом. Складності додає те, що на слов'янських землях, і в Давній Русі зокрема, паралельно існувало кілька видів біблійного тексту: службовий, четій та глумачний. Відповідно, не тільки можна припускати, а мусимо стверджувати про залучення різними перекладачами відмінних версій оригіналу – списків, що походили від різних гілок текстуальної традиції⁵. У цій статті пропонується дослідження четієго, або повного, тексту Книги Вихід та його співвідношення із грецької традицією. Для Виходу існує критичне видання

¹ Тобто, окрім Макавейських книг. Оповідь вміщено у “Житті святого Мефодія”, див.: *Лавров П. А.* Матеріали по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии. – Ленинград, 1930. – Т. 1. – С. 77.

² Редагування і вивірення текстів йшло практично весь час, а з XIII–XIV ст. з'являються пізніші нові переклади. *Thomson F.* The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana, 1998. – Р. 605–920; *Алексеев А. А.* Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999.

³ Наприклад, не виключено, що початкові книги Біблії, П'ятикнижжя або Восьмикнижжя, справді перекладено за часів Мефодія, однак від них залишилась лише Книга Руф, збережена в одній із глаголичних пам'яток. Нині відоме давньослов'янське Восьмикнижжя – пізнішого часу (див. далі).

⁴ *Honigman S.* LXX and Homeric Scholarship. – London and New York, 2003. Цю оповідь згодом переповіли безліч авторів, зокрема, вона потрапила до одного з давньоруських хронографів – Троїцького.

⁵ *Алексеев А. А.* Текстология... – С. 98–100, 117–120.

відповідної частини Септуагінти (Еξοδος)⁶, однак читання, характерні для давньослов'янського перекладу (на відміну від старолатинського, вірменського, двох єгипетських та ін.), у ньому не зазначені. Це не дивно, оскільки досі немає критичного видання давньослов'янського четієго тексту⁷. Відповідно, не з'ясовано, яка саме група грецьких списків використана при його створенні, а характеристика перекладацької праці дана в загальних рисах⁸.

Автором цієї статті проаналізовано давньослов'янський текст Книги Вихід трьох редакцій: хронографічної, південнослов'янської та російської⁹. Припускають, що переклад П'ятикнижжя та Восьмикнижжя (перших п'яти чи восьми книг Біблії) з'явився у Болгарії за царя Симеона¹⁰, а в процесі побутування тексту, від X по XIV ст., коли переписано рукописи, які послугували протографами для збережених копій¹¹, традиція вже розділилася на три гілки. Одним із добрих представників хронографічної редакції є списки так званого Іудейського хронографа, що виник, вірогідно, у Західній Русі в XIII ст. і справив вплив на укладача Галицько-Волинського літопису¹². У статті зроблено спробу порівняти слов'янський та грецький текст і визначити специфічні риси перекладу, охарактеризувати переклад, а також встановити групу чи групи грецьких списків з подібними до слов'янських характерними читаннями. Зрозуміло, для вичерпної картини потрібен аналіз усієї текстуальної традиції Восьмикнижжя, як слов'янського, так і грецького, тому висновки можуть бути лише попередніми як матеріал для наступного повнішого дослідження.

Перш за все треба зазначити, що давньослов'янський текст у багатьох випадках відхиляється від оригіналу. Усі зміни, й, зокрема, доповнення, меншою мірою – заміни та випущені слова чи вирази – випадає тлумачити як переклад зі списку з іншим, ніж основний текст, варіантом Септуагінти, або ж недокладність перекладу. Подібні неточності могли бути пов'язані з недостатнім розумінням змісту тексту або, навпаки, з добрим розумінням та

⁶ Septuaginta. *Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis ed.* – Göttingen, 1991. – Vol. 2: Exodus, ed. John William Wevers (далі: Septuaginta). Про співвідношення різних версій текстуальної традиції див. також: John William Wevers, *Text History of the Greek Exodus*. – Göttingen, 1992.

⁷ З усіх книг Восьмикнижжя досі маємо тільки критичне видання четієго тексту Книги Буття та службового (паримійного) тексту Книги Вихід. Див.: Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып. 1–4; Пичхадзе А. А. Книга "Исход" в древнеславянском Паримейнике // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. – Москва, 1998. – Вып. 4. – С. 5–60.

⁸ Пичхадзе А. А. К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1996. – Т. 49. – С. 10–21.

⁹ Вілкул Т. Л. Книга Вихід хронографічної редакції (Іудейський хронограф та Троїцькі П'ятикнижжя) (друкується).

¹⁰ Пичхадзе А. А. К истории... – С. 10; Thomson F. *The Slavonic Translation...* – P. 729; Franklin S. *Writing, Society and Culture in Early Rus, ca. 950–1300*. – Cambridge, 2002. – P. 207, note 86.

¹¹ Найдавніше П'ятикнижжя – з Троїце-Сергієвої лаври, кінця XIV ст.: Москва, Російська державна бібліотека. – Ф. 304.I. – № 1.

¹² Вілкул Т. *Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica*. – Cambridge, Mass., 2009. – Vol. 17/2. – P. 84–86.

свідомим вибором іншого значення. Зіставляючи грецькі та слов'янські версії, необхідно з'ясувати два питання. Чи можна визначити, з якого грецького рукопису був зроблений переклад Книги Вихід? А також, чи звірялися ще раз з оригіналом укладачі редакцій та груп списків давньослов'янського тексту?

Почнемо з прикладів заміни – невідповідності грецькому тексту чи недокладного відповідника. У Вих.3.17 читаємо “изведу вы изъ земля египетская”¹³. Читання оригінала тут – ἐκ τῆς κακώσεως (‘лихої напасті’, ‘скрути’). Враховуючи особливості перекладу Книги Вихід, можна було б чекати у слов'янській версії “отъ зълобы”, “отъ вреда”¹⁴ чи щось подібне. Однак давньоболгарський перекладач обрав “від землі Єгипетської”, вірогідно, виходячи з контексту, адже “из Египта” та “из земли Египетской” у перших 15 главах зустрічається досить часто. Аналогічно вчинив вірменський перекладач Виходу та один з грецьких переписувачів¹⁵.

Вих.4.25, “вземши же сепфора разумъ . обрѣза конечнѹю плоть” (свого сина) – відповідає грецьк. “λαβοῦσα...ψῆφον...”, тобто, ‘...камінь’. Пор. варіант Острозької Біблії, що, як відомо, звірялася з оригіналом: “камень несѣкомъ изошренъ”¹⁶. Ймовірно, перекладач використав топон: у перекладних давньослов'янських текстах зустрічаються кальки з грецьк. “взати разумъ”, “придати разума” та подібне¹⁷.

¹³ У південнослов'янській редакції “из работи”, що, вірогідно, є вторинним варіантом. Хоча таке читання повністю виключати не можна, у Кн. Вихід більш звичним є переклад, коли “изъ работы” ‘...рабства’ відповідає грецьк. ἐκ τῆς δουλείας (пор. Вих.6.6, 13.14, та ін.).

¹⁴ Пор. Вих.1.11: κακώσωσιν передане як “врѣжати”, 5.22: διὰ τί ἐκάκωσας – “по-что вреди”, 22.22/22.23: κακίᾳ κακώσητε – “злобою вредите”. Щоправда, власне “врѣдъ” – найчастіше, переклад πληγῆ. Читання “из работы” визнане ближчим до грецького чи навіть вихідним варіантом давньослов'янського перекладу (Пичхадзе А. А. К истории четъего текста... – С. 11; Thomson Francis, The Slavonic Translation... – С. 733), однак таке рішення у світлі наведених даних видається спірним.

¹⁵ Septuaginta. – Р. 87 (75 Arm). Сігли грецьких списків та умовні позначення для ранніх перекладів: Ibidem. – Р. 7–14. Сігли геттингенського видання відтворює і публікація Острозької Біблії о.д-ра Рафаїла (Романа Торконяка), де залучені грецькі читання: Острозька Біблія / Підг. до вид. ермн. архимандрита др. Рафаїла (Роман Торконяк). – Львів, 2003–2004. Досі відомі понад тисяча рукописів грецького Старого Заповіту (до цього треба додати

копії давніх перекладів, старолатинської версії Lat, вірменської Arm, єгипетських саїдської та бохарської Sa Bo, ефіопської Aeth / Eth). Відповідно, найдавніші унціали IV–VII ст. позначають великими літерами латинського алфавіту (A D G F M...), найважливіші мінускули – малими, а далі використовують нумерацію (№ 107, 717...). У геттингенському виданні малі латинські літери курсивом (*dmnt...*), позначають групи споріднених списків, літерні зарезервовано для унціалів. Звичніші умовні позначення рукописів (хоча для колації залучена менша кількість списків) у виданні: Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament in Greek. According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Test of the Septuagint. – Cambridge, 1906–1940.

¹⁶ Найправдоподібніше, в редакторів Острозької Біблії був грецький текст з варіантом, подібним до того, який бачимо в рукописі № 646: λίθον ψῆφον ἀκρόβοτον: Septuaginta. – Р. 98.

¹⁷ Хоча, ψῆφος міг означати також ‘думку’ (так позначали камінці для підрахунку голосів), й не можна повністю виключати, що перекладач виходив з якихось

Вих.6.9, “не послўшаша моисеа . *тщивствомъ дѣлєсь*” навряд чи можна визнати адекватним перекладом для: ἀπὸ τῆς ὀλιγοψυχίας καὶ ἀπὸ τῶν ἔργων, тобто ‘через слабодухість та справи’¹⁸. “Тщивство” недокладно передає зміст грецького тексту, оскільки обумовлює лише необхідність швидко (“тщїчно”) виконувати завдану єгиптянами роботу. Щоправда, буквального еквіваленту немає і в пізніших звірених перекладах, пор., напр., в Острозькій Біблії: “*насилїа ради дшгъ и работъ*”.

Вих.11.1, “егда * ѿпѣститъ вы . съ всѣмъ *имѣниемъ ѿпѣститъ вы*” – тоді як в оригіналі οὐν παντὶ ἐκβαλεῖ ὑμᾶς ἐκβολῆ, що у перекладі мало б звучати як “...съ всѣмъ . ѡтгънаниємъ ѡтгонитъ вы”, “...ѡтгъпущениємъ ѡтгъпуститъ” чи подібне. Хоч якимось схожим на слов’янський переклад варіанту, де згадувалося б “майно”, у грецьких списках немає¹⁹. Вірогідно, перекладач змінив текст, виходячи з подальшого викладу (справді, “сыны Израилевы” перехитрили фараона та пішли з Єгипетської землі з усім своїм добром). У слов’янських текстах читання набуло сталого характеру, хоча переклад намагалися коригувати. Пор. в Острозькій Біблії: “то и съ всѣмъ *имѣниемъ изженеть вы*”²⁰.

Вих.11.10, фараон не бажає “ѡпоустити снѡвъ и глєвъ ѡ земля *своеа*”. У більшості списків Септуагінти ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ‘від землі Єгипта / Єгипетської’²¹. Щоправда, в деяких бачимо ἐκ τῆς γῆς αὐτοῦ²², що у слов’янській версії звично перекладали як “своеи” або “его”. Тобто, такий варіант міг бути присутнім уже в оригіналі.

Вих.18.5, тесть Мойсея Іофор прийшов “к моисею в пѣстыню . идѣже *стоахъ в’ пѣстыни*”, чому в Септуагінті відповідає, однак, ἐπὶ ὄρους τοῦ θεοῦ. У буквальному перекладі очікувалося б “біля гори Бога / Божої гори”²³. Подібних слов’янському варіанту читань у грецьких рукописах та ранніх перекладах немає.

Вих.21.6, пояснюється, за яких умов раб-співвітчизник може стати життєвим повним рабом й описано церемонію переходу в цей стан. Якщо на сьомий рік рабства раб виявить бажання залишитися зі своєю дружиною, яку йому дав його пан, та своїми дітьми від неї, пан “тогда же *люди* приведетъ . пре^а две^лри на стоаю” та “провертитъ” вухо рабові – але в грецькій лише: καὶ τότε προσάξῃ αὐτὸν ἐπὶ τὴν θύραν ἐπὶ τὸν σταθμόν..., тобто “...приведе його перед двері...”. Подібних слов’янському читань у грецьких списках та ранніх перекладах немає²⁴.

Вих.24.2, “и людие *възлѣзоша с ним*” (Мойсеєм) на гору Божу. – тоді як у грецьк. цілком протилежне за змістом: ὁ δὲ λαὸς οὐ συναναβήσεται μετ’ αὐτῶν, “люди *не* піднімаються разом з ними” – маються на увазі Мойсей,

складніших міркувань. Однак загалом переклад Книги Вихід доволі буквальний.

¹⁸Septuaginta. – P. 110.

¹⁹Ibidem. – P. 159.

²⁰Відзначено в: Острозька Біблія. – С. 34, прим. 27–28.

²¹За цим стандартним варіантом виправлена Острозька Біблія: “ѡ земля *егвпетьскїа*”: Острозька Біблія. – С. 35.

²²Septuaginta. – P. 163 (A M 15-29-58-426 57’ b 44’ -107 85’ 344 t 121-392 55 59 509 646

^{Lat}codd 101 102 Pal Syh).

²³Див.: Septuaginta. – P. 225. Пор. в Острозькій Біблії, де контамінація давньослов’янського перекладу та звіреного тексту: “идеже *стоахъ в’ пѣстыни* при горѣ *бжїи*” (Острозька Біблія. – С. 48).

²⁴Septuaginta. – P. 248–249.

Аарон та ін. Щоправда, у низці рукописів замість οὐ (“не”) вжито σου (“твої”)²⁵, що могло стати поштовхом для наступних змін.

Вих.26.1, щодо “опон” (покровів) шкіни: “ῶ χρῦλεница πρადενы . и множествомъ оумѣниа дѣломъ шъвъчьскимъ” – пор. καὶ κοκκίνου κεκλωσμένου χερουβιμ ἐργασία ὑφάντου. “Безліч вміння” замінює згадку про херувима. Нічого подібного у грецькій традиції немає²⁶, натомість у слов'янських версіях Книги Вихід читання усталилося, пор. в Острозькій Біблії контамінацію: “...и множествомъ херѡвимъ...” (!).

Маємо й інші подібні приклади. Їх появу можна пояснити особливостями праці перекладача, втім “контекстуалізацією” та звичайними помилками. Водночас в окремих випадках випадає припускати наявність такого грецького рукопису, що відрізнявся б від основного текста Септуагінти.

Стосовно доповнень, або “зайвого” порівнянню з оригіналом, подібних прикладів також чимало, і тут значна кількість варіантів – такі, коли слов'янські читання збігаються з тією чи іншою групою грецьких списків.

Вих.4.15, “и речеши к немѡ словѣса си” – пор. в основному тексті: καὶ ἐρεῖς πρὸς αὐτὸν. В одній групі списків маємо саме таке доповнення: τοὺς λόγους τούτους²⁷.

Вих.5.11, ізраїльтянам повідомляють, що від цього моменту їм не видаватимуть солому, потрібну для будівництва (“плевви”), хоча плінф вони мусять робити стільки ж, скільки й раніше. “Сами себѡ ше^аше събираите . идѣже вбращете . и зарокѡ зданиа лаинаго даете . не оуимет бо са от вас...” – пор. в основному грецьк. συλλέγετε ἑαυτοῖς ἄχυρα ὅθεν ἐὰν εὗρητε, οὐ γὰρ ἀφαιρεῖται..., тобто частина слов'янського тексту не знаходить відповідника. Проте у великій групі списків Септуагінти наявний схожий вираз: καὶ τὴν σύνταξιν τῆς πλινθείας / πλινθουργίας ἀποδώσετε²⁸.

Вих.5.22, Мойсей “рече . молю ти са гї” – пор. καὶ εἶπεν κύριε... Стандартне, загалом, доповнення про молитву виявлено лише в одному кодексі²⁹.

Вих.6.7, звернення Господа: “азъ гѡ бѡвъ вашъ . изведыи вы ῶ земля египетъскы . и ῶ насилия египетъска” – в основному грецькому тексті тільки: ...ὁ ἐξαγαγὼν ὑμᾶς ἐκ τῆς καταδυναστείας τῶν Αἰγυπτίων.

²⁵ Ibidem. – P. 276–277 (72 407 59).

²⁶ Варіанти: χερουβέμ, χερουμμ, χερουβειν, навіть χαιρουβειν: Ibidem. – P. 293.

²⁷ Septuaginta. – P. 95 (M 135^{ms} C' 318 128' 18 59). Див. також: Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament in Greek. According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Test of the Septuagint. Part 4. Joshua, Judges and Ruth of Volume I. The Octateuch. – Cambridge 1917. – P. 165 (Megjlc₂^(ms)). Хоча у виданні підведена менша кількість рукописів, воно доступне

в Інтернет-версії: <http://www.archive.org/details/p4oldtestamentin01broouoft>. Сігли рукописів див.: Ibidem. – Cambridge, 1906. – Part 1. – P. IV–VI; Cambridge, 1917. – Part 4. – P. V.

²⁸ Septuaginta. – P. 104 (цей варіант у: 52-126-761-t + d; в цілому вираз зустрічається у: F^a M^{ms} C' 108 d n 30' t 121^{ms} 318 630 18 55 646 ^{Lat}cod 100); Brooke A. E., McLean N. (eds.) The Old Testament. – P. 169 (F^{a(mg)} M^(mg)bdeghjnpty^bLat).

²⁹ Хоча йдеться про один з найдавніших унціалів: Septuaginta. – P. 107; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 170 (B, om. AFM-omn-Arm.Bo.Eth.Lat.Sir.).

Щоправда, доповнення стосовно “землі єгипетської” вміщене у чималій групі кодексів³⁰.

Вих.8.25/8.29, “молю^c за та к б̄оу” – пор. καὶ εὐξομαι πρὸς τὸν θεόν; аналог слов’янського “за та” – в саїдському (верхньоєгипетському) перекладі³¹.

Вих.11.3, – зламана формула. Як правило, у 1-й половині тексту Виходу щось відбувається або промовляється перед фараоном, усіма його “мужами” та “усіма людьми” або “єгиптянами”. Натомість в 11-й главі знаходимо подвоєння: “и пре^a вс̄ми єгиптаны . и пре^b вчима людии” – пор. у більшості грецьк. списків лише ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων (καὶ... τῶν θεραπόντων αὐτοῦ; останнє звичайно перекладалося як “мужами” чи “слугами”). Втім, таке саме доповнення καὶ ἐν ὀφθαλμοῖς τοῦ λαοῦ маємо у групі списків та у кількох давніх перекладах³².

Вих.12.32, фараон звертається до ізраїльтян: “идете яко * б̄всте г̄лали . блг^cвите же и мене” – пор. πορεύεσθε, εὐλογήσατε δὲ κἀμὲ³³. У значній кількості рукописів фрагмент розширений *καθάπερ εἰρήκατε* і цей додатковий вираз, ймовірно, читався в оригіналі слов’янського чегієго перекладу³⁴.

Вих.12.46, наказ сином Ізраїлевим під час святкування Пасхи: “*аще** встанеть мась . наџтриа не износите” – пор. βρωθήσεται, καὶ οὐκ ἐξοίσετε ἐκ τῆς οἰκίας τῶν κρεῶν ἕξω. Знов-таки, у низці списків бачимо доповнення: *οὐ καταλένψετε... ἕως πρώι* з варіантами³⁵.

Вих.13.7, “въ вс̄хъ пределе^x твои^x .̄з̄. д̄н̄и” – в основному тексті тоῖς ὁρίοις σου. (13.8 καὶ)³⁶. В унціальному рукопису М та групі споріднених кодексів відшукуємо цей додаток: *ἑπτὰ ἡμέρας*³⁷.

Вих.13.11, “к̄лал̄са тоб̄ѣ и щ̄цм̄ъ твоим̄ъ” – пор. ὤμοσεν τοῖς πατράσιν³⁸, у значній кількості кодексів додано: *σοὶ καὶ*³⁹.

Вих.13.16, “не ослаблени ослаблено” – καὶ ἀσάλευτον (πρὸ ὀφθαλμῶν)⁴⁰. Варіантів у грецьких списках достатньо, однак аналог слов’янському читанню не відшукується⁴¹.

³⁰ ἐκ γῆς Αἰγυπτου καὶ: Septuaginta. – P. 111 (F M ol-29-135 C^v d⁴⁴ 246 n⁶²⁸ s t y z 18 55 59 76’ 130 509 646’ Cyr Ad 193 Aeth Arab Bo); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 171 (FMeghlnpqrs-vy-c₂-Bo. Eth.).

³¹ Septuaginta. – P. 136.

³² Ibidem. – P. 160 (O-15 392-527 128’^{Lat}cod 101 Arm Pal Syh); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 189 (ackmx(128)Arm.Sa.).

³³ За цим варіантом відкоригована Острозька Біблія: “идѣте, блг^cвите же и мене”.

³⁴ Septuaginta. – P. 174 (F^a M 29’-135 b d¹²⁵ 246 n s t x y¹²¹ 630 18 55 509 646^{Lat}Ruf Arm Bo); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 193 (Mbdh-nptvxz-c₂-Arm.Bo.Lat. Or-lat.).

³⁵ У дуже значній групі списків, втім,

унціальних А М: Septuaginta. – P. 178–179; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 195 (AMdeghjklpqtvx-b₂(77) Bo.Lat.).

³⁶ За основним варіантом виправлено в Острозькій Біблії: “предѣлех̄ твоих̄х̄ . И...”.

³⁷ Septuaginta. – P. 182 (M^{mg} C[’] 392); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 196 (M^(mg)egj).

³⁸ За цим варіантом в Острозькій Біблії: “к̄лал̄са щ̄цем̄ъ”.

³⁹ Septuaginta. – P. 183 (F^b O-15-707 d¹²⁵ n t x 392 Arm Syh); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 197 (F^bacd-kmnpvx-Arm.Sir.)

⁴⁰ За цим варіантом в Острозькій Біблії: “и не ослаблено (пре^a)”.

⁴¹ Septuaginta. – P. 185.

Вих.18.25, тєсть Іофор радить Мойсею обрати серед ізраїльтян керівників, останніми в переліку йдуть "...и десатники . и книгочиѡ". Про "книгочиѡв" – стандартне доповнення, його бачимо в унікальному списку А та великій групі кодексів⁴².

Вих.21.8, регламентоване поводження з рабинею-наложницею, донькою одноплемінника: "аще же есть оугодна . аще * не ѡгодить гнѣ своемъ" – грецьк. тільки ἐὰν μὴ εὐαρεσθήσῃ τῷ κυρίῳ αὐτῆς. У списках Септуагінти зафіксовано кілька варіантів, напр., може бути випущеною заперечна частка μὴ, та подібного слов'янському тексту подвоєння: "якщо догодить – якщо ж не догодить", – не знаходимо⁴³.

Вих.25.5, для створення шкіни ізраїльтяни приносять Господу різноманітні "начаткы", серед яких "и кожа швна вчрвнена . оусъмъ червненъ . и кожа сина" – пор. καὶ δέρματα κριῶν ἠρυθροδανωμένα καὶ δέρματα ὑακίνθινα. Привертає увагу, що в тій частині, яка має відповідники у грецьк., δέρματα перекладене як "кожи", а в додатковому виразі натрапляємо на інше позначення, "оусъмъ". Можливо, це глоса, інтерпольована до тексту кимось з перших переписувачів⁴⁴.

Вих.25.24, йдеться про облаштування трапезы: "и позлатиши златомъ чистымъ . и сътвориши єи покровъ златъ" – пор. καὶ ποιήσεις αὐτῆ στρεπτὰ κυμάτια χρυσα̅. Додаток про золочення чистим золотом присутній у групі списків: καὶ καταχρυσώσῃς αὐτὴν χρυσίῳ καθαρῷ⁴⁵.

Вих.25.27, "[под] ωбращае[ще]мса вѣнцем" – пор. грецьк. ὑπὸ τῆν στεφάνην, у кількох списках додано στρεπτήν⁴⁶.

Вих.34.4, "вѣза моисеи со собою двѣ\ досцѣ каменны ѡ[цѣ] же прѣвѣе" – пор. τὰς δύο πλάκας τὰς λιθίνας. (34.5 καὶ κατέβη). У двох кодексах доповнено: καθάπερ καὶ αἱ πρότεραι⁴⁷.

Маємо й інші подібні читання⁴⁸. Як бачимо, появу додаткових слів та виразів у давньоболгарському перекладі могли викликати різні причини.

⁴²Septuaginta. – P. 232 (AF 29-82-376-707^{mg} C' b d f n¹²⁷ s t x y 68'-128'-628 59 509 646' Bo); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 216 (AF*brtvz-b₂-Bo).

⁴³Septuaginta. – P. 249; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 222.

⁴⁴Septuaginta. – P. 282; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 235. Втім, надалі, Вих.35.7, для "оусъмъ" є грецький відповідник.

⁴⁵Septuaginta. – P. 288 (F^b O-15-707 131^{mg} 19' 127 y³⁹² Aeth^c Arm Syh (25.23)).

⁴⁶Ibidem. – P. 288 (108 f⁵⁶ Lat^c codd 91 94-96 100 102 + 707 527).

⁴⁷Ibidem. – P. 375 (707+16); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 271 (16).

⁴⁸Вих.27.11, дод. καὶ τὸ πρὸς νότον... ἀρχυρίῳ/ – 767 107'-125 n t 18: Septua-

ginta. – P. 307-308; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 245 (nt).

Вих.27.17, дод. χαλκοὶ – 707 C'' 129 318, Septuaginta. – P. 309; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 246 (egjr).

Вих.32.18, дод. Μωυσῆς – F^a 707-767 d¹²⁵ 53' 246 t x 318-126-128' 628 426 Aeth Arab Arm + 125 La, Septuaginta. – P. 360.

Вих.32.24 дод. καὶ περιείλαντο – O⁵⁸ -707 131^{mg} 527 Lat^c cod 103 Aeth^c Sa +767^c Ald, Ibidem. – P. 362.

Вих.33.2 дод. Χανααναιόν – у дуже значній групі списків, в тому числі, 707 527, про хананеян на останньому місці у переліку народів – B^c 15' 73' -550' f 392 55 799 Lat^{aug}: Ibidem. – P. 366.

Вих.33.5 дод. πρὸς Μωυσην – F^b O-707 131^c d 246 n 344^{mg} t 527 121^{mg} 318 z 18 Lat^{aug} Lyc Arab Arm Syh: Ibidem. – P. 367.

Переважно, йдеться про варіювання тексту у грецькому списку, – і тільки у деяких випадках можна припускати творчість перекладача (загалом переклад точний). Прикметно, що низка аналогічних варіантів відзначена в унціальному кодексі М, Париж, VII ст. (див. Вих.4.15 5.11 6.7 12.32 12.46 13.7), який є представником константинопольської редакції, використаної, як вважають, у певних давньослов'янських біблійних перекладах⁴⁹. Крім того, виявлені співпадіння з кодексом № 707 (Вих.13.11 18.25 25.24 25.27 27.11 27.17 32.18 32.24 33.2 33.5 34.4) – Синай, X–XI ст.⁵⁰

Особливо багато у слов'янському перекладі Книги Вихід порівнянно з грецьким пропусків. Випало навіть одне з установлень Декалога, Вих.21.16: *ὁ κακολογῶν πατέρα αὐτοῦ ἢ μητέρα αὐτοῦ τελευτήσει θανάτῳ*. Пор. в Острозькій Біблії: “иже аще кто злорѣчить ѿцѣ или мѣри смѣртію да оумрет”⁵¹. Крім того, випущеними є окремі слова та цілі вирази у: Вих.1.12 2.23 3.19 3.20 5.8 5.19 7.9 7.21 7.22 7.28/8.3 8.13/8.17 8.19/8.23 8.23/8.27 8.25/8.29 9.17 10.11 10.26 10.29 11.5 11.7 12.14 12.22 12.38 13.5 13.9 13.19 16.3 16.14 18.12 18.21 18.25 19.5 19.23 20.10 21.8 21.22 21.29 22.5/22.6 23.19 23.30 23.31 24.10 25.4 25.33 25.35 26.3 26.9 26.28 27.2 27.5 27.9 27.11 27.13 27.12 27.16 27.20 28.5 28.8 28.12 28.15 28.33 28.42 29.25 29.28 29.36 29.41 30.3 30.12 30.27 30.32 31.5 31.8 32.13 32.14 32.15 32.19 32.34 33.8 33.8 34.8 34.15 34.19 34.21 34.24 34.30 35.4 35.6 35.23 35.25 35.27 36.9/39.2 36.10/39.3 36.12/39.5 36.15/39.8 36.29/39.22 36.31/39.24 37.3/36.35 37.6/36.38 37.9/38.11 39.4/38.27 40.8.

Варто сказати також про відхилення, що вказують на невірний слово-поділ і залежність від грецького тексту. У Вих.13.20 читаємо про перебування ізраїльтян “в Нотомѣ”⁵² – пор. грецьк. *ἐν Οθομ*; “н” на початку назви у давньослов'янському перекладі свідчить про помилкове приєднання прийменника. Аналогічно, у Вих.6.25 читаємо: “поа дщерь рафѣителю . собѣ женѣ” – тоді як грецьк. *...τῶν θυγατέρων Φουτιηλ*, ‘від доньок Футтіля’. Поява в “Рафоуителя” “р”, очевидно, – залишок попереднього грецького слова *θυγατέρων*. Помилка у назві каменя топаза, “пазионъ” (Вих.28.17 та 36.17/39.10), радше, виникла через те, що перший склад “то” у *τοπάσιον* слов'янський книжник зрозумів як артикль *тѣ*.

У підсумку, певні зміни у давньослов'янському четієму перекладі Книги Вихід порівнянно з грецьким знаходять відповідники у грецьких списках. У першій частині текст часто співпадає з кодексом М, а після гл.13 – з кодексом № 707. Важко сказати, з чим це може бути пов'язане – з тим, що власне грецький список, що послугував оригіналом для слов'янського книжника, був

Не знайдено відповідників для характерних читань у Вих.28.29 30.4 40.8 (Ibidem. – Р. 321, 339, 438–439) та деяких інших.

⁴⁹ Алексеев А. А. Текстология... – С. 123.

⁵⁰ У цій самій частині Книги Вихід, після гл. 13 – відсутні наближення до М. Можливо, у розпорядженні давньоболгарського перекладача був композитний кодекс? Щодо групи списків О', в яку

входить №707, див.: Septuaginta. – Р. 46–47.

⁵¹ Щоправда, на цій ділянці тексту в деяких грецьких рукописах відзначені переставлені місцями фрагменти та гаплографічні пропуски: Septuaginta. – Р. 251.

⁵² У тих списках, де зберігся четій варіант (у південнослов'янських “Нетоме”). Там, де читання замінено на паримійне, бачимо “Анафотѣ / Анафотѣ”.

композитним⁵³, чи з тим, що у розпорядженні перекладача були два рукописи і він у якийсь момент віддав перевагу другому з них. Крім того, такого рукопису, чи групи списків, де було б присутня абсолютна більшість відхилень перекладу, поки не знайдено, а тому, як уже відзначалося, до обстеження усього тексту Восьмикнижжя спостереження та висновки є попередніми⁵⁴.

Що стосується того, чи звіряли якусь із редакцій чи груп слов'янських списків ще раз за грецьким оригіналом, дослідники вказували на окремі співпадиння у читаннях південнослов'янської та російської редакції та певних грецьких списках. Такі приклади справді існують, однак їх небагато⁵⁵.

⁵³ Що, в принципі, для біблійних рукописів звична річ, хоча саме такого грецького списку не знайдено.

⁵⁴ Якщо залучити матеріал з іншої книги Восьмикнижжя, Книги Ісуса Навина, де, між іншим, характерних читань, що збігаються з варіантами певних груп грецьких списків, більше, ніж у Книзі Вихід, тут також можна відзначити наявність співпадинь зі списком М (поряд з іншими спорідненими, в тому числі з іншим унциалом, F, та вірменським, сирійським та ефіопським перекладами). Див., напр.:

Іс.Нав.5.7, щодо переходу через Йордан та обрізання синов Ізраїлевих: "...ѡже ѡбрѣза ісѣсъ . ѡко съ конечною / вар.: скончанию, скончаныя/ плотию бѣѡхъ" – бл. *FM^(ms)a-diklmpqtv^(ms)xz^(ms)a₂Arm.Eth.Sir.* ...ὅτι ἀκροβυστοὶ ἦσαν. У решті списків Септуагінти, в тому числі, у найдавніших унциалах А та В – лише οὐς Ἰησοῦς περιέτεμεν. *Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament.* – P. 689.

Іс.Нав.5.9, про найменування місця, Галгала: "...галгала и до сего дне" – так *FM(mg)a-knpstvxz₂-Arm.Eth.Sir.* ...ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης, у решті списків лише: Γαλγαλα, а далі йде наступний вірш, 5.10.

Іс.Нав.5.10 "...и сташа снѣвѣ ӣлѣви въ галгалѣхъ" – так *FMabce-kmnqstvxzya₂d₂-Eth.Sir.*: καὶ παρενέβαλον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐν Γαλγαλοῖς; в інших рукописах весь цей вираз випущено.

Іс.Нав.6.17/6.16, про помилювання блудниці Раав: "...ѡко скрыла естъ прѣлагатаа . ѡже поустихомъ" – так *FM rell Arm.Sa.Eth.Sir.^m* ὅτι ἐκρυψεν τοὺς ἀγγέλους οὐς ἀπεστείλαμεν, – тоді як у *BANΘlmouyb₂Lat.* вираз відсутній. *Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament.* – P. 692.

Іс.Нав.6.20/6.19 про входження ізраїль-

тян у місто Єрихон після падіння стін: "...въ гра . кожѡо противоу себѣ . и приѡша градъ . – у *FΔ₈b-knpstvxz₂(77) Arm.Sa.Eth.Sir.^m* присутній вислів: ἐκάστος ἐξ ἐναντίας αὐτοῦ καὶ κατελάβοντο τὴν πόλιν, – у решті списків є лише εἰς τὴν πόλιν: *Ibidem.* – P. 694.

Іс.Нав.6.22/6.21, оповідь ще раз торкається Раав: "...жены блoudница" – τῆς πόρνῆς читається у: *M^(ms)bcdgfhknpqtvwxz^(ms)Arm.Eth.Sir.^m*; основний варіант: τῆς γυναίκος.

Іс.Нав.7.2, Ісус Навин посилає "зглядати" місто Гай "моужа ѡ ерихона" – уточнення ἀπὸ Ἱερὲχῶ; бачимо у: *FM(mg)a-eghjkmnqtuv(mg)xz(mg)a₂-Arm.Eth.Sir.*: *Ibidem.* – P. 695.

Іс.Нав.8.7, про Божу допомогу під час узяття міст: "и предасть гѣ бѣгъ нашъ в роуцѣ наши . – подібний, дещо ширший вираз зустрічається у групі мінускулів та М: *bcdghinprtwx-Arm.Sir.-M^(ms)kp^(ms)z^(ms)Eth.* καὶ ἐκτίψατε τὴν πόλιν καὶ δώσει αὐτὴν κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν εἰς τὰς χεῖρας ὑμῶν: *Ibidem.* – P. 701.

Іс.Нав.8.8, настановлення Ісуса воїнам у залозі: "...боуди же ѡко възмѣте градъ да запалите и ѡгнемъ . по словеси – καὶ ἔσται ὡς ἂν συλλάβητε τὴν πόλιν ἐμπρήσατε αὐτὴν πυρί читається у: *M(mg)bcdghiknpqrv(mg)-wxz(mg)Arm.Eth.Sir.*; у решті списків лише попередній вислів: κατὰ το ῥήμα.

Треба додати, що варіантів М бракує для великої частини тексту Іс.Нав., натомисть слов'янський переклад часто співпадає з характерними читаннями іншої групи списків Септуагінти: *Gabcx.*

⁵⁵ Називали, наприклад, Вих.4.18, 5.3, 6.26, 8.19: *Пичхадзе А. А.* К истории... – С. 12. Дослідниця припустила вторинне

Виправданою видається думка видатного знавця давньослов'янських біблійних текстів кінця XIX – початку XX ст. Олександра Михайлова, який вважав, що до цього питання слід підходити з великою обережністю, підкреслюючи чималу вірогідність незалежного поновлення тексту, до якого вдавалися слов'янські та грецькі переписувачі⁵⁶. Треба зауважити, що несистематичні наближення різних груп списків виявляються у багатьох версіях Книги Вихід, і навіть у пізніх церковнослов'янських стародруках⁵⁷. Проте вони охоплюють незначну частину характерних читань. Більшість пропусків, лексичних замінів, доповнень порівняно з грецьк. однакова у всіх давньослов'янських редакціях та групах. Існують версії, де справді проведено звірення з оригіналом, що надають контрольні показники. Наприклад, якщо візьмемо один вид змін тексту – пропуски слів та виразів – таких за усім текстом Виходу понад 100. При цьому є приклади, коли у якійсь групі рукописів збережено слово чи речення, втрачене у решті списків⁵⁸. У хронографічній редакції таких – 18, у російській – 7, у південнослов'янській – 6. Острозька ж Біблія, про звірення з грецьким текстом при підготовці якої відомо достеменно, має близько 90 (!) заповнених пропусків. При цьому треба враховувати, що вона ґрунтується на пізній версії російської редакції, у якій на початковій помилки перекладу нашарувалися характерні читання саме цієї групи, тобто обсяг роботи у коректора був іще більшим. Як уявляється, усе сказане має означати, що систематичного⁵⁹ вторинного вивірення з текстом Септуагінти у жодній групі давньослов'янських списків не проводилося.

Інститут історії України НАН України

несистематичне звірення з грецьким оригіналом за іншим списком, ніж вихідний переклад Книги Вихід. З її висновками погодився: *Thomson F. The Slavonic Translation...* – Р. 731, 733.

⁵⁶ Михайлов А. В. Опыт... – С. 304, 307–308, 314.

⁵⁷ Напр., о.д-р Рафаїл, який здійснив величезну працю, звіряючи текст Острозької Біблії та грецькі різночитання, виявив, зокрема, велику кількість співпадінь у грецьких кодексах та Острозькій Біблії, коли та йде за вторинними читаннями російської редакції, а в хронографічній та південнослов'янській редакціях бачимо початкові. Щобільше, він виявив і такі приклади, коли паралелі знаходять до індивідуальних читань власне Острозької Біблії. Див., напр., Вих.29.24: Острозька Біблія... – С. 69, прим. 16.

⁵⁸ Потенційно подібні випадки – наслідок звірення з грецьким текстом, хоча таке припущення не є обов'язковим, може йтися і про збереження вихідних

читань в одній з гілок традиції.

⁵⁹ Імовірність несистематичного вивірення не можна виключати. До речі, саме таке звірення проведено, найправдоподібніше, в Генадійській Біблії – тексти з кола новгородського архієпископа Генадія наприкінці XV ст. Укладачі звірялися із Вульгатою, та різночитання у Кн. Вихід не надто значні, і виявилися переважно у виправленні кількох загальних помилок слов'янських списків. Див. у гл. 19–24: Вих.19.9 “слова лю^аи кь б^в” – τὰ ῥήματα τοῦ λαοῦ πρὸς κύριον – у всіх давньослов'янських списках: “слова си...”; 20.10 “и рабъ твои и раба твоя” – ὁ παῖς σου καὶ ἡ παιδική σου, у решті випущено про раба; вірш 22.30/22.31 пропущений у російській редакції, текст відновлений у Генадійській Біблії (також відновлено читання у Вих.24.3); 24.2 “людіє с ни^м не взидоша” – ὁ δὲ λαὸς οὐ συναναβήσεται μετ' αὐτῶν, тоді як у решті списків помилково пропущено “не”, див. вище.